

KUT-TANRI İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA TÜRKLERDE YÖNETİM ERKİNİN İLAHİ TEMELLERİ

Arş. Gör. Selim KARAKAŞ*

Özet

Türk devlet ve hakimiyet düşüncesi meşru temelleri olan yüksek bir yönetim anlayışından kaynaklanmıştır. Türk idare anlayışında siyasi otorite veya hakimiyet kavramı “kut” sözcüğü ile ifade edilmekteydi. Kut’u yani egemenlik hakkını Tanrı vermekte olup, hükümdar yönetme yetkisini Gök’ten alıyordu. Bir başka deyişle Hükümdar, Tanrı irade ettiği, kendisine “kut” (hakimiyet kudreti), “ülüg” (nasip ve kısmet) ve “yarlıg” (Tanrı’nın izni, kader) bahsettiği için insanları yönetme hakkına sahip olmuştu. Anlaşılacağı gibi Türk siyasi iktidar fikri kaynağı bakımından “karizmatik” bir kudsiyet taşıyordu. Fakat bu karizmatik olma hali daha çok bir “Aile Karizması” ve “Kurumsal Karizma” şeklinde gelişmişti.

Anahtar kelimeler: Devlet, Hakimiyet, Siyasi Otorite

DIVINE FOUNDATIONS OF POLITICAL POWER IN TURKS ON THE CONTEXT OF THE RELATIONS BETWEEN KUT AND GOD

Abstract

The concept of Turkish state and its sovereignty draw their legitimate foundations from a superior understanding of administrative processes. In the Turkish administrative understanding, sovereignty or political authority have found their expression in the word “kut”. Kut, i.e. the right to exercise sovereignty, had been given by God, and the sovereign took his administrative power directly from the heavens. In other words, the sovereign was granted the right to administer his people because God decided so and accorded him “kut” (the power to exercise his sovereignty), “ulug” (fate and fortune) and “yarlig” (permission of God, destiny). As can be understood, the Turkish concept of political power carries a charismatic divinely inspired nature seen

from its sources. This divine inspiration, however, developed more or less in the form of “family charisma” and “institutional charisma”.

Key words: State, Sovereignty, Political Power

1. Türk Hâkimiyet Anlayışının Mahiyeti

Hakimiyet, üstün devlet gücünü karşılar bir ifade olarak devletin kayıtsız ve şartsız bağımsızlığına sahip olması, diğer devletlerle hukuken eşit durumda bulunması, sahip olduğu kuvvet ve kudrete ülke dahilinde rakip olabilecek veya karşı gelebilecek başka bir gücün bulunmaması anlamına gelmektedir. İktidar ise, siyasi anlamda başkalarını yönetme gücüdür. Devlet gücünü elinde bulundurma, başkaları için karar verme ve bu kararları uygulayabilme yetkisidir. Otorite de meşrulaşmış iktidarı ifade eder.

Türk devlet anlayışında onun bir unsuru olarak siyasi otorite veya siyasi iktidar kavramı “kut” sözü ile ifade edilmiştir. Kut kelimesinin çeşitli anlamları üzerinde durulmuştur: W. Radloff; A. Vambery, V. Thomsen kut sözünü “saadet”,¹ tabiri iptidai cemiyetlerdeki “mana”ya benzeten Z. Gökalp; “mukaddes”,² F. Köprülü; “saadet”³ olarak almışlardır. W. Barthold; “saadet” ve “baht” ifade ettiğini söylediği kut kelimesinin Kutadgu Bilig’de “haşmetmeab” (majeste) mefhumunu karşıladığını kabul etmiştir.⁴ Reşit Rahmeti Arat; “kutlu ve mesut olma”,⁵ K. H. Menges; “saadet, baht”,⁶ F. Altheim; “şans, talih”,⁷ A. V. Gabain; “saadet”,⁸ R. Giraud, “talih, mutluluk”,⁹ L. Rasonyi; “saadete ulaşma”,¹⁰ A. Bombacı; “şans, kader, talih”,¹¹ A. Caferoğlu; “saadet,

*Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ANKARA

¹ A. DONUK, “*Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı*”, s.51

² Z. GÖKALP, *Türk Medeniyeti Tarihi*, s.49

³ A. DONUK, *Eski Türklerde (İdari-Askeri) Unvan ve Terimler*, s.78

⁴ V. V. BARTHOLD, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s.182 vd.

⁵ Yusuf HAS HACİB, *Kutadgu Bilig*, I, s. XXV

⁶ A. DONUK, *Unvan ve Terimler*, s.79

⁷ *a.g.m.*, s.79

⁸ A. DONUK, *Hâkimiyet Anlayışı*, s.51, Not: 120

⁹ *a.g.e.*, 51

¹⁰ L. RASONYI, *Tarihte Türklük*, s.111

¹¹ A. BOMBACI, *Kutadgu Bilig Hakkında Bazı Mülâhazalar*, s.73

devlet, ikbal”,¹² T. Tekin; “talih”¹³ anlamında anlamışlardır. Ayrıca tüm bu isimlere kut kelimesine mistik bir yaklaşımla Tanrının makbul gördüğü, hangi cisme temas etse ona kudsiyet veren -Z. Gökalp’in deyimiyle- “mana”nın bahsettiği, “iyi talih, şans” ve nihayet “saadet” şeklinde açıklayan G. Clauson¹⁴ ile, kut tabirini bilhassa hükümdar için Gök ve Yer tarafından desteklenmesi zaruri, “insanın bir nevi otonom ruhi kudreti” olarak değerlendiren G. Doerfer¹⁵ de eklenebilir.

“Kut” sözü aşağıda incelenmeye çalışılacağı vechile, Türk hükümdar unvanlarında geçtiğine göre özel ve belirli bir kavramı ifade etmelidir. Örneklerini sıraladığımız Kutadgu Bilig üzerine araştırma yapan alimler, esere doğu ülkelerinde çok rastlanan cinsten bir nasihat ve ahlak kitabı şeklinde yaklaşarak, kut kelimesine de birbirine yakın olmakla birlikte nüanslarda bariz ayrılıklar görünen “saadet, baht, talih” gibi ikinci planda kalan bir çok manalar vermişlerdir. Ancak diğer yandan vaktiyle S. M. Arsal tarafından işaret edildiği¹⁶ ve İ. Kafesoğlu tarafından desteklendiği¹⁷ üzere “kut” aslında “siyasi hakimiyet” kavramını ifade etmektedir. A. F. Karamanlıoğlu¹⁸ ve A. Donuk¹⁹ da aynı kanaattedirler. Karahanlı devlet teşkilatını Kutadgu Bilig ışığında inceleyen Reşat Genç de yaptığı müstakil çalışmasında kapsamlı bilgiler vermiş, kut kelimesini “siyasi hâkimiyet kudreti, yani devleti idare kudret ve selahiyeti” manasında

¹² A. CAFEROĞLU, *Türk Dili Tarihi*, II

¹³ A. DONUK, *Unvan ve Terimler*, s.79

¹⁴ a.g.e., s.79

¹⁵ a.g.e., s.79; Yine toplu bilgiler için bkz.A.GÜLER, *Türk Yönetim Anlayışının Kaynakları*, s.8-9

¹⁶ S.M. ARSAL, *Türk Tarihi ve Hukuk*, s.120 vd.

¹⁷ İ. KAFESOĞLU, *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, s.33 vd.

¹⁸ A. F. KARAMANLIOĞLU, “*Kutadgu Bilig’in diline ve adına dair*”, s.127-131. KARAMANLIOĞLU şöyle demektedir: “Biz Kutadgu Bilig’deki “kut” mefhumunun tamamen “devlet” sözünün bugün de ifade ettiği anlamlar karşılığı olduğunu kabul ediyor ve bunun ondan birkaç asır sonra bir Türk hükümdar şairi Kanuni (Muhibbi) nin meşhur “Halk içinde muteber bir nesne yok devlet gibi /Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi” beyitinde yaptığı gibi bir edebi sanat ile kullanıldığını sanıyoruz. Yani hem hükümlanlık, hem saadet. Zaten metinde (Kutadgu Bilig) de “Kut”u temsil eden Ay-Toldı’nın öğütlerinde veya görüşlerinde hem hükümdara, hem de genel olarak o konuda bütün okuyuculara ve insanlara yol gösteren bir tutum buluyoruz. Şu halde “Kutadgu Bilig” adı da bizce “Devlete erişme bilgisi” diye çevrilebilir. Devlet ama iki cihanda aziz eden bir devlet!...” (a.g.m, s.130,131)

¹⁹ A. DONUK, *Hâkimiyet Anlayışı*, s.51 vd.

görmek gerektiğini belirtmiştir²⁰. Bu bakımdan “iyi talih, ikbal, uğurluluk, saadet ve bahtiyarlık” gibi manalar ikinci planda kalan ve ancak sonraları ortaya çıkan tali anlamlar durumundadır ki, daha çok batı Türk lehçelerinde gelişen bu mana değişikliği veya mana genişlemesinde İslami çevrenin tesiri rol oynamış görünmektedir.²¹ “Kut” konusunu “Türklerde Devlet Anlayışı” adlı eserinde her yönüyle değerlendiren Bahaeddin Ögel’e göre, “kut sözünün temeli, yüksek devlet düşüncesine ve felsefesine dayanır. Temelinde başarıya yöneltilmiş iyi bir kader, dolayısı ile devlet ve ikbal ile ululuğa erişme anlayışı yatar. Kut sözü de zamanla veya halk arasında talih, uğur, bereket ve mübarek anlayışında kullanılmıştır. Aynı anlayış Türkiye Selçukluları ve Osmanlı Devleti’nde de devam etmiştir.”²² Zaten kut’un “mübarek” manası da Tanrı ile olan ilgisinden doğmaktadır.²³

Ayrıca XI. yüzyılda “saadet” kelimesi “kıv” veya “kuvig” sözü ile karşılanmaktaydı.²⁴ Divanü Lügati’t-Türk’te derlenen bir halk edebiyatı örneğinde “Kut kıwıg berse idhim” yani “Tanrım siyasi otorite kudreti ve saadet verse”²⁵ şeklinde bu iki sözün birbirinden kesin ayrılmış olduğu görülmektedir ki bu durumda “Kutadgu Bilig” adı, kimi bilim adamlarının izah ettiği gibi “mesut edebilecek ilim”²⁶ değil, “Kutadmak” yani “kut sahibi kılmak veya kut’a eriştirmek” fiilinden yapılmış bir isim olup, anlamı da “siyasi otorite bilgisi” veya “devlitli olma, devleti idare etme bilgisi” dir.²⁷

“Siyasi otorite” anlamına Oğuz Destanı’nda da karşılaştığımız kut sözü, özellikle Kutadgu Bilig’de doğrudan doğruya devlet kelimesinin Türkçe karşılığı olarak kullanılmıştır.²⁸ Fakat burada kastedilen devlet “state” değildir. Zira Türklerin bu manada “il” (veya el) kelimesini kullandıkları bilinmektedir. O halde buradaki devlet

²⁰ R. GENÇ, **Karahanlı Devleti Teşkilatı**, s.67

²¹ İ. KAFESOĞLU, **a.g.e.**, s.33

²² B. ÖGEL, **a.g.e.**, s.210; Ayrıca ÖGEL “kut” üzerinde çeşitli alimlerin düşüncelerini de sıralamış ve polemige tabi tutmuştur. Bkz. **a.g.e.**, s.173 vd.

²³ İ. KAFESOĞLU, **a.g.e.**, s.33-34; A.GÜLER, **a.g.e.**, s.9

²⁴ A. CAFEROĞLU, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, s.177; İ. KAFESOĞLU, **a.g.e.**, s.34

²⁵ KAŞGARLI MAHMUT, **Divanü Lûgat-it Türk**, I, s.320

²⁶ V.V. BARTHOLD, **a.g.e.**, s.182

²⁷ S.M. ARSAL, **Türk Tarihi ve Hukuk**, s.120; İ. KAFESOĞLU, **a.g.e.**, s.34; R. GENÇ, **a.g.e.**, s.67; A.GÜLER, **a.g.e.**, s.10

²⁸ S.M. ARSAL, **a.g.e.**, s.125

(yani kut), “devlet kuşu” deyiminde saklı olan manadaki devlettir²⁹ ve hukuki bakımdan devletin, siyasi otorite unsurunun, kaynağını ifade etmektedir.

2. Türk Hâkimiyet Anlayışında Kut – Tanrı Münasebeti

Karizmatik otorite anlayışının tabî bir neticesi olarak, Türk düşüncesinde “kut”u yani “siyasi otorite”yi Tanrı veriyordu. Demek ki egemenlik Gök’ten alınmaktaydı³⁰. Eski Türk hâkimiyet telakkisi hükümdarda Tanrı bağışı bazı vasıfların varlığını kabul eden bir anlayıştı. Buna göre Türk hükümdarına idare etme hakkı Tanrı tarafından bir ilahi lütuf olarak bağışlanmıştır. Bir başka söyleyişle hükümdar, Tanrı irade ettiği, kendisine “kut” (hâkimiyet kudreti), “ülüg” (nasib ve kismet) ve “yarlıg” (Tanrı’nın izni ve kader) verdiği için hükümdardır ve siyasi iktidar otorite hakkına sahiptir. Yani onun, devleti idare etme hak ve selahiyetinin kaynağı kendisine kut veren Tanrıdır, hakimiyetin menşei ilahidir. Bu bakımdan Türk kağanı adeta göğün yeryüzündeki temsilcisi gibidir.³¹ Yönetme yetkisine sahip olan kağan ise artık ilahi lütuf ya da hak adına, teokratik temsilci sıfatı gibi bir güçle değil, Tanrı’nın “nasb” ettiği hükümdarlık sorumluluğunu yerine getiren bir “görevli” gibi hareket eder. Bundan dolayı Türk hükümdarları insan üstü bir varlık olamaz. Görevi ile ilgili sorumluluğu kesindir. Nitekim kut’a nail olmuş birinin, görevini yerine getirdiği sürece hükümdar kalması mümkündür. Aksi halde toplumun o hükümdara saygı ve itaati bırakması söz konusudur. Onun için Yusuf, siyasi iktidarı “Baş üstünde kılıç” sayar.³²

Bu hâkimiyet anlayışının Asya Hun İmparatorluğu zamanından beri yüzyıllar boyunca Türk devlet idaresinin temel unsuru olarak kaldığı da malumdur. M.Ö. 176 yılında Tengri Kut’u (yani Tanrı’nın siyasi iktidar verdiği kişi) unvanını taşıyan Hun hakanı Mete’nin, Çin imparatoruna gönderdiği mektup şöyle başlar: “Ben Tanrı tarafından tahta çıkarılmış büyük Hun Hakanı -Tanhu veya Tanju’su-”³³ Büyük Hun

²⁹ R.GENÇ, a.g.e.,s. 67

³⁰ N. KÖSOĞLU, *Devlet -Eski Türklerde, İslam’da ve Osmanlı’da-*, s. 45

³¹ R. GENÇ, a.g.e., s.66; Ayrıca bk. B. ÖGEL, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, II, s.57 vd.; İ. KAFESOĞLU, a.g.e , s.220 vd; A. TANERİ, *Türk Devlet Geleneği*, s.88 vd.

³² A. KEZER, *Türk ve Batı Kültüründe Siyaset Kavramı*, s.223 vd.

³³ B.ÖGEL, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. 1, s.439

İmparatorluğu'nda bu tarihî Türk düşüncesinin Mete'den 120 yıl sonra bile çok canlı bir şekilde yaşadığı görülmektedir: X. Hun Hakanı olan Huluku Han (M.Ö. 96-85) Çin İmparatoruna yazdığı mektubunda “Hunlar göğün mağrur çocuklarıdır” diyordu.³⁴

Avrupa Hun hükümdarları ile ilgili tarihi kayıtlarda da siyasi otoritenin ilahi menşei görülebilir. S. Eckhart'a göre “son derece karakteristik birkaç yarı efsanevi-yarı tarihi kayıttan, Attila'nın kendisini ilahi hükümlerin tabii ve Tanrının lütfuna mazhar bir kul saydığı meydana çıkmaktadır.”³⁵ Bu hâkimiyet, kan yolu ile babadan oğula geçerdi.³⁶ Bizzat Attila, “hakanlığının Tanrı tarafından ve bütün insanlığı idare etmek için verildiğine” inanırdı. Yine çok daha sonraki Türkler gibi Attila da kendisini, “Tanrının bir ordusu” gibi düşünmüştü. Batılılar da günahlarından dolayı cezalandırılmaları için Tanrının Attila'yı gönderdiğine inanırlardı. Bu sebeple ona “Tanrının kırbağı” denmiştir.³⁷

Göktürk çağında da aynı anlayış oldukça belirgindir. Göktürkler, her bakımdan Büyük Hun İmparatorluğu'nun bir devamı idiler. Bu nedenle pek çok Hun âdet, gelenek ve devlet teşkilatına ait yaklaşımın Göktürkler'de çoğu zaman aynen, bazen de kısmi değişikliklerle yaşayacağı tabii idi. Hükümdarlık alametlerinde, özellikle unvan ve lakaplarda bu durum açık olarak müşahede edilebilir. Bu çağdaki “Kutlug”, “Tengriteg Tengri Yaratmış”, “Tengride (kut) bulmuş” unvanları dikkatleri çekmektedir.

Daha Göktürkler'in menşei efsanesinde ilahilik telakkisine şahit olunur. Bu efsanede ilahi menşei anlayışının motiflerinden olan “kurt” önemli bir rol oynamaktadır.³⁸ Göktürk Kitabelerine aksettiği hali ile Göktürk çağı Türk düşüncesinde (daha evvel il bahsinde söz ettiğimiz üzere) “devlet” in Tanrı tarafından verildiği inancı hakim idi. Millet ile kağanın durumu Tanrı tarafından yasanır ve tayin edilirdi. Bu

³⁴ B. ÖGEL, **BHİT**, II, s.105; Burada ifadeyi “Gök veya Tanrının oğlu” şeklinde anlamamak gerekir. Türklerdeki “Tengride (kut) bulmuş” unvanı “Gök ve yer tarafından doğurtulmuş değil Tanrıdan siyasi hâkimiyet kudretini almış” olarak yorumlanmalıdır. “Göğün oğlu” düşüncesi daha ziyade Çin felsefesinde gelişmiş bir anlayıştır.

³⁵ S. ECKHARD, “*Efsanede Attila*”, bk. **Attila ve Hunları**, s.131

³⁶ P. VACZY, “*Hunlar Avrupa'da*”, **Attila ve Hunları**, s.85

³⁷ S. ECKHARD, *a.g.m.*, s.130; A.GÜLER, *a.g.e.*, s.31

³⁸ Bununla ilgili olarak bkz. B. ÖGEL, **Türk Mitolojisi**, I, s.19

çağda Türkler zaman zaman Tanrı için “İl berigme Tengri” yani “İl (devlet) veren Tanrı” da diyorlardı.³⁹

Göktürkler de Hunlar gibi, kağanların ve milletin başarı ve başarısızlıklarını Tanrı'nın takdirine bağlıyorlardı. Başarısız kağanlar ile Tanrı yolundan çıkmış Türk milletini, Tanrı zaman zaman cezalandırıyor ve onun ilini (devletini) elinden alıyordu. Türkler muvaffakiyetlerini ve felaketlerini hep Tanrı'nın yasamasında arıyorlardı.⁴⁰

Göktürk devlet düşüncesine göre, Türk kağanları kutlu ve mübarek idi. Fakat Türk kağanları ne bir Tanrı ne de Çin imparatorları gibi eti ve özü ile mukaddes “Tanrının oğlu” vasıflarına haizdirler. Bir Türk soylusu kağan olabilmek için Tanrı tarafından verilmiş bazı özellikleri taşımalıydı: Tanrı kendisine “yarlık” (Tanrının izni ve kader) vermeli idi. Tanrı diğer insanlardan ayrı olarak onu “nasip, kismet ve iyi talih” (ülüg) sahibi kılmalıydı ve en önemlisi o kimseyi “kut” (siyasi otorite gücü) ile donatmalıydı. İşte bütün bu sebeplerle Bilge Kağan hükümdar oluşunu şöyle anlatıyordu: “Tanrı yarlık verdiği için özüm tahta oturdum! Dünyanın dört köşesinden milletleri, düzenledim...”⁴¹ Bilge Kağan tahta çıkışı gibi sonraki icraatını da Tanrının bu “yasaması”na bağlamaktadır: “Ondan sonra Tanrı yarlık verdiği için, kutum ve kismetim var olduğu için ölecek milleti diriltip, eğittim (besledim). Çıplak milleti elbiseli, fakir milleti zengin kıldım, az milleti çok kıldım.”⁴² Yine Kül-Tigin Yazıtı'nda yer alan şu sözler, “Tanrı yarlık verdiği için, özümün kutu var olduğu için kağan oldum”⁴³ de aynı mahiyettedir. İleriş Kağan da devletsiz ve kağansız bir milleti Tanrı yarlık verdiği için derleyip, toplamıştır: “Tanrı izin verdiği için illiyi ilsizleştirmiş, kağanlıyı kağansızlaştırmış, düşmanı tabi kılmış, dizliye diz çöktürmüş, başlıya baş eğdirmiş...”⁴⁴

Esasında Tanrı ülüg ve yarlık verdiği gibi, bir de “küç” (güç) vermeli idi. Kitabelerde özellikle kağanın ve Türk milletinin başarılarında güç unsuru da önemli yer

³⁹ B. ÖGEL, **TKGÇ** II, s.54

⁴⁰ **a.g.e.**, s.43 vd.; A.GÜLER,**a.g.e.**,s.32-33

⁴¹ **Kitabeler** II, Doğu, s.23-24

⁴² **Kitabeler** II, Doğu, s.23

⁴³ **Kitabeler** I, Güney, s.9

⁴⁴ **Kitabeler** I, Doğu, s.15-16; II, doğu, s.13

tutuyordu: “Tanrı güç verdiği için, babam kağanın ordusu kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş.”⁴⁵ “Tanrı güç verdiği için orada mızrakladım, perişan ettim.”⁴⁶ Bilge Kağan’ın şu ifadesi de konumuza örnek oluşturur: “Tengriteg tengride bolmuş Türk Bilge Kagan.”⁴⁷

Tanrı, “Türk milleti yok olmasın diye” İl-Teriş Kağanı Türk milletinin başına getiriyordu. İl-Teriş Kağan’ın Göktürk Devleti’ni nasıl kurduğunu, oğlu Kül-Tigin yazıtında şöyle anlatılıyordu: “Türk Tanrısı ile Türkler’in kutsal yer ve suları, (Türk milletinin) kaderini şöyle çizmişler: “Türk milleti yok olmasın, bir millet olsun diye, babam İl-Teriş Kağan ile annem İl-Bilge Hatun’u Tanrı tepelerinden tutmuş ve (kışoğullarının) üstüne çıkarmış...”⁴⁸

Kitabelerdeki bu anlayışa göre Tanrı, “adı” ve “ünü” yok olmasın diye Türk milletinin üzerine iyi kağanlar getiriyordu. Bilge Kağan kendisinden şu şekilde bahsediyor: “Türk milletinin adı ve ünü yok olmasın diye: babam Kağanı anem Hatunu (yukarı) götürmüş Tanrı! İl veren Tanrı Türk milletinin adı ve ünü yok olmasın diye özümü tahta oturtan gerçek O Tanrı...!”⁴⁹ Burada Bilge Kağan tahtın kendisine Tanrı tarafından verildiğini çok açık olarak ifade etmektedir.

630 yılında Göktürk Devleti Çin’in esareti altına girmiş bulunuyordu. Bu esaret hayatı 692’ye kadar yaklaşık 50 yıl devam edecek ve Türk milleti üzerinde derin

⁴⁵ Kitabeler I, Doğu, s.12; II, Doğu, s.1

⁴⁶ Kitabeler II, Doğu, s.32-33

⁴⁷ Kitabeler I, Güney,s.1; Bahaeddin ÖGEL, “Tengriteg tengride bolmuş Türk Bilge Kağan” cümlesinin “Tanrı gibi gökte yaratılmış Türk Bilge Kağan” şeklinde değil, “Tanrıya benzer gökten kağanlığını almış Türk Bilge Kağan” biçiminde anlaşılmasını, bu tür kavramların sırf kelime karışıklıklarıyla değil, o husustaki genel anlayış doğrultusunda anlamlandırılması gerektiğini söyler. Çünkü Türk anlayışında Kağan ne gökte doğmuştur, ne de gökten inmiştir (Türklerde Devlet Anlayışı, s.49-50); Osman TURAN, Türklerin Kadir-i Mutlak bir Allah’a inandıklarını söyleyerek, cümleyi, “Tanrı irade ettiği için tahta oturdum; dört yandaki milletleri nizama soktum” şeklinde çevirir. “Tengriteg” kelimesi Tanrı gibi yahut semanın oğlu olarak anlaşılmalıdır. “Hakanların ilahi teyid ve himayeye mazhar oldukları veya Tanrı tarafından memur edilmiş buldukları” manasında anlamak icab eder... (O. TURAN, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, I, s.95).Bizce ÖGEL’in ileri sürdüğü mantığa uygun olarak “Tengriteg tengride” tamlamasının sema, yücelik, Tanrı kavramlarının ilişkileri düşünülerek, “Yüce Tanrı” olarak çevrilmesi düşünülmelidir. Bahaeddin ÖGEL yine, Türk Kültürünün Gelişme Çağları adlı eserinde(C.II, s.60) aynı fikirleri ileri sürmektedir; Yine bkz. A.GÜLER, a.g.e., s.34

⁴⁸ Kitabeler, I, Doğu, s.10-11; H.N.ORKUN, Eski Türk Yazıtları, I, s.34-35

⁴⁹ Kitabeler, I, Doğu, s.25; ETY. I, s.40 vd.

izler bırakacaktır. İşte bu durum kitabelerde tamamen Tanrının takdiri olarak izah edilmektedir. Ünlü Göktürk veziri Tonyukuk'un yazıtında ilgili olaylar şöyle anlatılıyor: “Bilge-Tonyukuk, ben özüm Çin’de doğdum. Türk milleti (o zamanlar) Çin’e bağlı idi. Türk milleti bir Hana sahip olmayınca Çin’den ayrıldı ve (başka bir) Han buldu. (ondan sonra) Han’ını bırakıp yeniden Çin’e bağlandı. Bunun üzerine Tanrı şöyle demiş: “-(Ben sana bir) han verdim. (sen ise) Han’ını koyup (Çin’e) bağlandım” (Türk milleti Çin’e) bağlandı diye, Tanrı (onları) öldürmüş. Türk milleti (böylece) öldü, dağıldı ve yok oldu.”⁵⁰

Siyasi otoritenin menşeyini Tanrı’ya dayandıran kitabelerdeki Türk anlayışı adeta sistemli bir manzara arz etmektedir. Öyle ki, otorite kavramı ile ilgili hayatın her safhası tamamen Tanrı’nın takdir yetkisine bağlanmıştır. Türk kağanlarının tahta çıkması (otoritenin tesisi), bundan sonraki icraatları (otoritenin kullanılması) ve nihayet herhangi bir sebeple devletin yıkılması (otoritenin zaafa uğraması veya ortadan kalkması) hep Tanrının “yasama” sı ile izah edilmektedir. Ayrıca, buradaki anlayışın, Kağanlar kadar Türk milletinin başarı veya başarısızlıklarını da Tanrının takdiri ile izah etmesi dikkat çekici bir husustur. Bu durum ister istemez Osman Turan’ın, Göktürk adındaki Gök’ün “semavi” anlamını da ifade etmesinden dolayı “bu, hükümdar gibi milletin de ilahi himayeye ve semavi sığara sahip olduğunu açıklar”⁵¹ şeklindeki görüşlerini hatırlatıyorsa da, Gök-türk adındaki “Türk” sözünün “etnik” bir isim olmayıp, Göktürk Devleti’ni ifade eden bir “siyasi” ad olması,⁵² bunun kabulünü zorlaştırıyor. Fakat, bu durumda dahi genel olarak “devlet” in (bütün unsurları ile) “ilahi” olması hali söz konusudur. Bunun içinde “millet” de vardır. İşbara Kağan’ın 585 yılında Çin’e yazdığı mektup da bu fikri destekler mahiyettedir. İşbara Kağan Çin İmparatoru’na verdiği cevapta, “Türk’ün Tanrı tarafından kuruluşundan bu yana elli yıl geçti” diyordu. Bahaeddin Ögel’in ifadesiyle; “Çin grameri bakımından bu belgede “Türk” sözü bir kavim adı değil, ancak “Türk Devleti” olarak anlaşılabilirdi.⁵³

⁵⁰ **Kitabeler**, Tonyukuk I, Batı, s.1-2; **ETY**.I.s.100

⁵¹ O. TURAN, **Cihan Hakimiyeti**, s.167

⁵² İ. KAFESOĞLU, **TMK**, s.89

⁵³ B. ÖGEL, **TKGÇ**, II, s.40; A.GÜLER,**a.g.e.**, s.35-36

Kendilerini Hunların ve Göktürklerin varisleri sayan Uygur Türklerinin kağanları da hükümdarlıklarını tıpkı Göktürkler gibi “Gök”ün yani “Tanrı”nın buyruğuna bağlıyorlardı. Kağan, Tanrı kendisine “kut” ve “yarlık” verdiği için kağan olur ve milletin başına geçerdi. Onlara göre, kendi kağanları, ilini idare etmiş (il-tutmuş) bu yolla ün kazanmış (külüg), kahraman (Alp) ve büyük (ulig) kağanlardı. Uygur hükümdarları kendi milletlerinin başına Tanrı’nın buyruğu ile gelmişlerdi. Bu suretle, Türk milleti Uygur Kağan’ına itaat etmiş olmakla Tanrının buyruğunu yerine getirmiş olacaktı. İsyan edenler ve mevcut düzeni bozanlar yine Tanrının emri ile Uygur Kağanı tarafından cezalandırılacaklardı. Nitekim II. Uygur Kağanı Bayan-Çor Kağan, isyan eden doğudaki kabilelere karşı yaptığı akın için, şöyle bir sebep de gösteriyordu: “Gök Tanrı ve yer, bana emrettiği için onları mızrakladım” İsyan eden bazı kavimler, Tanrı tarafından affa da uğratılıyorlardı. Öyle anlaşılıyor ki, Uygur kağanları, isyan edip de sonradan zor karşısında dönen kavimleri affediyorlar ve bu aflarını da yine Tanrı’nın buyruğuna dayandırıyorlardı. Göktürkler, kağanların şahsiyet, yaratılış ve iradelerine daha çok önem veriyorlardı. Uygurlar ise yalnızca kağanlığın oluşunu değil; devlet idaresini bile, Tanrı’nın buyruğuna bağlıyorlardı. Bu bakımdan Göktürkler daha gerçekçi idiler.⁵⁴

Türk “kut” anlayışına göre, Han soyunun (ilahi menşeli siyasi otoriteyi kullanması sebebiyle) ilahi bir menşei vardır. Bu cümleden olarak, Türk mitolojisinde Hanlar daha çok, gökten inen bir ışıktan gebe kalan bir hatunun çocuklarıdır. Uygurlarda da aynı inanış hakimdir.⁵⁵ Bu inanın tabii bir tezahürünü Uygurların menşei efsanesinde görülmektedir.⁵⁶

Uygur Kağanlarının unvanlarında da aynı anlayış mevcuttur. Özellikle FWK. Müller 1920’lerde yaptığı bir araştırmada, Uygur kağanlarının unvanlarında, Hun Devleti geleneğine şuurlu bir bağlılık olduğunu ortaya koymuştur. Uygur kağanları da

⁵⁴ B. ÖGEL, **TKGÇ** II, s.80-81; A.GÜLER, **a.g.e.**, s. 38

⁵⁵ H. İNALCIK, “*Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Telakkisiyle İlgisi*”, s.75

⁵⁶ B. ÖGEL, **Türk Mitolojisi**, I, s.73 vd.; aynı müellif; “*Uygurların Men e Efsanesi*”, s.17-24; A.GÜLER, **a.g.e.**, s.39

tıpkı Hunlar ve Göktürkler gibi, “İduk-kut, İdi-kut” (=Tengri-kut), “Kutluğ”, “Tengride Kut Bulmuş” ve “Tengride Ülüğ Bulmuş” unvanlarını taşıyorlardı.⁵⁷

Eski Türk kağanları güçlerini gökten alır ve göğün buyruğu ile kağanlık tahtına otururlardı. Mani dininde ise önemli olan “ay” idi. Daha önceleri “kut” ve “güç”lerinin kaynağının “gök”e bağlandığı Uygur Kağanlığı’nda, Maniheizm’in kabulünden sonra, muhtemelen söz konusu dinin tesiriyle “Ay”ın da önemi artmış bu durum onların hükümdarlık unvanlarına da yansımıştır. Böğü Kağan (759-779) in 762-763’de Mani dinini benimsemesiyle birlikte tahta çıkan Uygur hükümdarlarının unvanlarında “Ay” kavramı etkinlik kazanmıştır. Şöyle ki; “Ay tengride ülüğ bulmuş Alp Kutluğ Bilge Kağan” (795-805), “Ay tengride kut bulmuş Külüğ Bilge” (805-808) yahut “Ay tengride kut bulmuş Alp Bilge” (808-821) misallerinde⁵⁸ bu durum açıktır. Gerçi unvana “Ay” sözünün ilave edilmesi siyasi otorite gücünün ilahi olduğu inancını değiştirmiyordu. Fakat, bu üzerinde durulması gereken bir husustur. Uygur hükümdarlık unvanlarındaki bu değişiklik daha çok Böğü Kağan’dan sonra görüldüğü için, araştırmacılar tarafından kolayca Mani dininin (amme hukuku sahasındaki) bir tesiri olarak değerlendirilmiştir. Özellikle Müller, “Ay kelimesinin Türk hakan unvanlarına ilavesi keyfiyetini tamamen Mani dininin Türkler arasında intişar etmesiyle” izah etmiştir.⁵⁹ Fakat A. Alföldi’nin ileri sürdüğü, M. F. Köprülü ve A. Caferoğlu’nun da desteklediği üzere; ikinci planda olsa bile zaten Türk kültüründe bulunan “Ay” ile ilgili inanışların, Uygur çağında Mani dininin oluşturduğu uygun ortam içerisinde yeniden canlanması söz konusudur.⁶⁰

İslami dönem Türk devletlerinin hâkimiyet anlayışında da klasik Türk idare geleneğinin izleri görülür. Bilindiği gibi Karahanlılar Devleti Orta Asya’da kurulan ilk Müslüman Türk Devleti olmuştur. Bu devlet zamanında Orta Asya Türkleri’nin pek mühim bir kısmı İslamiyet’i kabul ederek İslam medeniyeti dairesine girmişlerdir.

⁵⁷ A. V. GABAİN, “Köktürklerin tarihine bir bakı”, s.61.; M.F. KÖPRÜLÜ, “Proto-Bulgar Hukukuna dair Notlar”,s.82; A.GÜLER, a.g.e., s.39

⁵⁸ A. CAFEROĞLU, “Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanları”,s.114; A.DONUK, *Hâkimiyet Anlayışı*, s.50

⁵⁹ A. CAFEROĞLU, a.g.m., s.114; A.GÜLER, a.g.e., s.39

⁶⁰ M.F. KÖPRÜLÜ, “Proto-Bulgar Hukuku”, s.82; A. CAFEROĞLU, a.g.m., s.114 vd.

Böylece söz konusu dönemde bilhassa Göktürkler ile başlayıp Uygurlar zamanında çok büyük bir gelişme gösteren Türk kültür ve medeniyeti ile İslam kültür ve medeniyeti karşılaşmış ve Türk-İslam Medeniyeti adını verdiğimiz tarihi gelişmenin de temelleri atılmıştır.⁶¹ M. Fuad Köprülü'ye göre bir geçiş dönemi olan Karahanlılar Devleti'nin amme müesseselerinde, eski Türk hâkimiyet ananelerinin tesirlerini en açık ve kuvvetli şekilde görmek mümkündür.⁶²

Bu cümleden olarak, Türk kültürünün ve Karahanlı çağının en mühim eserlerinden; Kutadgu Bilig'de söz konusu klasik Türk hâkimiyet ve siyasi otorite anlayışının çok canlı bir şekilde yaşadığı müşahade edilmektedir. Eserde, "kut"un yani siyasi otorite yetkisi ve gücünün ilahi menşeli olduğu ve hükümdarlığın Tanrı tarafından verildiği açık biçimde belirtilmiştir: "Kut Tanrının bir ihsanıdır."⁶³ Kutu yükselten de Tanrıdır. "Beni yarattın ve kut'umu yükselttin; ben senin günahkar ve asi bir kulunum",⁶⁴ "Tanrı kime inayet ve yardım ederse, dünya onun olur ve o kut'a kavuşur"⁶⁵, "Günahkar kulu kut yolunda destekleyen Tanrıdır",⁶⁶ "Bu beylik makamına sen kendi gücün ve isteğinle gelmedin, onu sana Tanrı verdi. Lütuf ederek Sana bu beyliği verdi; Buna şükret",⁶⁷ "Begler hakimiyetlerini Tanrıdan alırlar",⁶⁸ "Tanrı beylik işini kime verirse, ona işi ile mütenasip akıl ve gönülde verir. Tanrı kimi bey olarak yaratmak isterse, ona önce münasip tavır ve hareket ile akıl ve kol kanat verir"⁶⁹ ifadelerindeki anlam açıktır. Yine "Bayat (Kadim Tanrı) kime inayet ederse, o kişi iki cihanda kut bulur"⁷⁰ ve Kutadgu Bilig müellifi Yusuf Has Hacib'in hükümdara hitaben; "Bil ki, sana ancak Tanrı yardım edebilir",⁷¹ "Tanrı seni doğruluk için hükümdar

⁶¹ R. GENÇ, a.g.e., s.7

⁶² M. F. KÖPRÜLÜ, "Ortaçaman Türk Hukuki Müesseseleri; İslam Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk amme Hukuku Yok mudur?", s.23; A. N.KURAT, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, s.115; A.GÜLER, a.g.e., s.46

⁶³ Kutadgu Bilig, b. 109

⁶⁴ b. 1258

⁶⁵ b. 6192

⁶⁶ b. 5125

⁶⁷ b. 5469-5470

⁶⁸ b. 5947

⁶⁹ b. 1933-1934

⁷⁰ b. 1267

⁷¹ b. 1430

yaptı”⁷² şeklindeki sözleri de siyasi otoritenin kaynağının ilahi olduğunu izah eder. Şüphesiz, Yusuf’un eserinde çok sık olarak kullandığı bey (beg); “hükümdar”, beylik (beglig); “hükümdarlık” yani “siyasi otorite (gücü)” manasındadır.⁷³

Reşat Genç, Yusuf’un eserinde “İlig Kutı” deyiimiyle kastettiği mananın, doğrudan doğruya “devletlü hükümdar” deyiminin karşılığı olarak anlaşılması gerektiğini belirtmektedir.⁷⁴ Yine onun hükümdara hitap ederken kullandığı “kutlug kişi”yi,⁷⁵ “Tanrı tarafından kendisine devlet talii, idare yetkisi bahşedilmiş kimse” anlamında kullandığı da açıktır.⁷⁶ Bir başka beyitinde ise hükümdara “ay ıduk kut”, yani “ey ilahi devlet, yani “ey ikbal, ey ilahi devlet (sahibi)”⁷⁷ diye hitabta bulunması ve “Beylik mukaddes (ıduk) tir”⁷⁸ demesi hâkimiyet hakkının kaynağının Tanrı olduğunu ortaya koymaktadır.

Bununla birlikte İ. Kafesoğlu’nun daha önce belirttiği gibi Türk hükümdarları insan üstü bir varlık sayılmamışlardır.⁷⁹ Esasen Türk telakkisi kut’a nail olmuş birinin ancak buna uygun hareket ettiği müddetçe hükümdar olarak kalabileceği merkezindedir.⁸⁰ Diğer taraftan anlaşıldığına göre, Türk hâkimiyet telakkisi “siyasi iktidar”ın kaynağını Tanrı’ya* bağlamakla, yani hükümdarı Tanrı huzurunda sorumlu

⁷² b. 5195

⁷³ “Beg” unvanı ile ilgili bkz. R. GENÇ, **a.g.e.**, s.129 vd.

⁷⁴ **a.g.e.**, s.67-68

⁷⁵ b. 668

⁷⁶ R. GENÇ, **a.g.e.**, s.68

⁷⁷ b. 939

⁷⁸ b. 1960; Ayrıca toplu bir yaklaşım denemesi için bkz.; A.GÜLER, **a.g.e.**,s. 47-49

⁷⁹ İ.KAFESOĞLU, **TMK**, s.244

⁸⁰ R. GENÇ, **a.g.e.**,s. 71

* Tanrı (Tengri): Burada kısaca Türklerin Tanrı mefhumuna yükledikleri mana konusundan bahsetmekte yarar görüyoruz: Göktürk kitabelerinde Tanrı, doğa üstü özellikte, insanlara güç ve kuvvet veren, onların hayatını şekillendiren, ebedi bir kudsiyete sahip olarak görülmektedir. Kitabelerden anlaşıldığına göre Tanrı’nın maddi bir kişiliği yoktur. Manevi varlığı ile etkili olmaktadır. Bu özelliği ile “Allah” ın sıfatlarına yaklaşmaktadır.

Bilge Tonyukuk Kitabesinde her ne kadar; “Tanrı böyle demiş, kağan verdim, kağanımı koyup Çin’e gittin” cümlesinde, Tanrı’yı insan gibi Türklerle konuşur olarak göstermekte ise de, bu hal gerçekte bir maddileştirme değildir. Diğer ifadelerden de anlaşıldığı gibi Tanrı hep üsttedir. Dolayısıyla Tonyukuk’un yaptığı bir benzetmedir.

Birçok yerde “Öze Tengri” (Yukarı Tanrı) sözü ile Tanrı’nın yeri söylenmektedir. Fakat “yukarı” derken de Tanrı’nın bulunduğu yer için belirli ve sınırlı bir yer kat’i olarak gösterilmemiştir.

tutmakla, bugün “milli irade” denilen yüksek otorite meselesini, üstün kültürleri sayesinde halletmiş ve insanları hükümdarın şahsi insaf duygusuna sığınmaktan kurtarmıştır.⁸¹ Öyle olunca da Türk hükümdarı elbette hiçbir sorumluluk duygusu taşımayan, müstebid biri değil, öncelikle Tanrı’ya ve sonra da töre yoluyla idaresi altındakilere karşı sorumlulukları olan ve bu sorumlulukları yerine getirebildiği müddetçe hükümdar kalabileceğini bilen biri oluyordu. Bir başka söyleyişle Türk hükümdarının hem kendisi hem de idare edilenler, onun insanüstü bir varlık değil, normal bir insan olduğunun ve idare selahiyetinin bazı şartlarla tahdid edilmiş bulunduğu farkındadırlar.⁸²

Sınırsız bir yukarı tanımlanmıştır. Yargılardan farkedileceği üzere Tanrı’da bazı özelliklerin varlığına Türk budunu inanmaktadır. Bu özellikleri şöyle tespit edebiliriz:

1. Tanrı, sonsuz hayata sahiptir (ebedidir). (I, kuzey, 10)
2. Tanrı bilicidir. (I, doğu, 10-11)
3. Tanrı irade sahibidir. (Kitabeler)

Tanrı istediği için:

- a) Türkleri kut’lu ve kağanlı kılar.
- b) Türleri il’li (devlet ve ülke) kılar.
- c) Türklere güç ve cesaret verir.
- d) Tanrı düzenleyici ve tanzim edicidir.

4. Tanrı kudretlidir (I, doğu, 1012)

- a) Kişilere bilgi verir.
- b) Kişilere yardım eder.
- c) Suçluları cezalandırır.

5. Tanrı yaratıcıdır. (II, güney, 13) ve (I, kuzey, 10-11)

Ayrıntılı bilgi için bk. A. ÖZTÜRK, **Ötüken Türk Kitabeleri**, s.122-123

⁸¹ İ. KAFESOĞLU, **TMK**, s.245

⁸² R. GENÇ, **a.g.e.**, s.75

KAYNAKÇA

- ARSAL, Sadri Maksudi; **Türk Tarihi ve Hukuk**, İÜHF Yayınları, İstanbul,1947
- BARTHOLD, V.V.; **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Haz. Kâzım Yaşar Koprıman- Afşar İsmail Aka, Ankara,1975
- BOMBACI, A.; “*Kutadgu Bilig Hakkında Bazı Mülâhazalar*,” / **Köprülü Armağanı**/, İstanbul,1953
- CAFEROĞLU, Ahmet; **Türk Dili Tarihi**,I-II, (2. Bsk), İstanbul, 1974
- CAFEROĞLU, Ahmet; “*Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanları*”, **THIT**, C.1, (1931)
- DONUK, Abdulkadir; “*Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı*”, **TED**, Sayı: X-XI, 1979-1980
- DONUK, Abdulkadir; **Eski Türk Devletlerinde (İdari-Askeri) Unvan ve Terimler**, TDAV Yayınları, İstanbul, 1988
- ECKHARD, Sandor; “*Efsanede Attila*”, **Attila ve Hunları**, 2.bsk., Ankara, 1982
- ERGİN, Muharrem; **Orhun Kitabeleri**,MEB Yayınları, İstanbul, 1970
- GABAİN, A. V.; “*Köktürklerin tarihine bir bakış*”, **DTCF Dergisi**, II, 5, (1944)
- GENÇ, Reşat.; **Karahanlı Devlet Teşkilatı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1981
- GÖKALP, Ziya; **Türk Medeniyeti Tarihi**, hazırlayan: İ. Aka- K.Y. Koprıman, İstanbul, 1976
- GÜLER, ALİ; **Türk Yönetim Anlayışının Kaynakları**, Ocak Yayınları, Ankara,1996
- HACİB, Yusuf Has; **Kutadgu Bilig**, neşreden: Reşit Rahmeti Arat, I(Metin), TDK Yayınları, 3.bsk., Ankara, 1991; II(Çeviri), TTK Yayınları, 6.bsk., Ankara,1994; III(İndeks), Hazırlayanlar: Kemal Eraslan-Osman F.Sertkaya-Nuri Yüce, TKAE Yayınları, İstanbul, 1979
- İNALCIK, Halil; “*Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Telakkisiyle İlgisi*”, **SBF Dergisi**, C. XIV/1, (1959)
- KAFESOĞLU, İbrahim; **Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1980
- KARAMANLIOĞLU, A. F.; “*Kutadgu Bilig'in diline ve adına dair*”, **TK**, Sayı 98, 1970, s.127-131

KAŞGARLI MAHMUD; **Divanü Lûgat-it Türk**, tercüme: Besim Atalay,
I,II,III,IV(İndeks), TDK Yayınları, 3.bsk., Ankara, 1992

KEZER, Aydın; **Türk ve Batı Kültüründe Siyaset Kavramı**, Kültür Bakanlığı
Yayınları, No: 784, Ankara, 1987

KÖPRÜLÜ, M. Fuad;